

ממלחמת ששת הימים למלחמת ההתשה

דן שיפטן

ההיכר לטכניקה הפוליטית שלו: ניצול הקשיים עצמם, במצב של חוסר-מוצא לכאורה, כמנוף להישגים פוליטיים מרחיקי-לכת על-ידי הימור גדול.

באפריל 1967 הגיעה המתיחות בין ישראל לסוריה לשיאה. על רקע פעולות חבלה בהיקף ניכר (לפי מושגי הזמן ההוא) והמשך עבודות ההטיה, התפתחה תקרית שהוליכה בין היתר להפלתם של שישה מטוסים סוריים בקרבות אויר שחלקם נערכו במרחב האווירי של דמשק. בהקשר זה, ולקראת יום-העצמאות, פורסמו בישראל מספר הצהרות תקיפות שפורשו בחלקן כאיום ישיר על המשטר הסורי. ברית-המועצות מצידה הציגה את מצרים בדיווחים כוזבים על ריכוזי כוחות ישראלים בחזית הסורית כהכנה לפלישה רבת-היקף, והביקורת על מחד-ליו של נאצר כמגינם של הערבים, בשעה שמצרים היתה חתומה על הסכם-הגנה משותף עם סוריה, הוחרפה בשל היקפה של הפעולה הישראלית. מאז פעולת צה"ל בסמוע (נובמבר 1966) התגרו אפילו הירדנים בנאצר — במסגרת המאבק הבינערבי — וביקרוהו על הצהרותיו הרמות ומעשיו המעטים; הם לעגו למצרים, „המסתתרת מאחרי כוח האו"ם ואינה עושה דבר". נאצר מצא את השעה כשרה לפעולה זהחליט על הכנסתם המופגנת של כוחותיו לסיני. מניעיו לכך נדונו בהרחבה בפרסומים רבים ואין הכוונה כאן לסכםם או לדרגם. אך לצורך הבנת התמונה הרחבה של מדיניות נאצר בקונפליקט עם

ההידרדרות למלחמת ששת-הימים

עד לאמצע מאי 1967 פעל עבד אל-נאצר כשהוא משוכנע בחוסר-היכולת להשיג, במהלך אחד, הכרעה צבאית על ישראל. ידיעה זו וכן החששות והספקות לגבי יכולתם של הערבים, באותו שלב, לעמוד בתוצאותיה של ההידרדרות שהם עלולים לחולל על-ידי מאמץ מתמשך לכרסם במעמדה של ישראל, השפיעו על מהלכיו. הערכה זו של נאצר לגבי יחסי הכוחות עושה את שאלת הגורמים שחוללו את מלחמת ששת-הימים למעניינת ביותר, שכן אילו לא רצה נאצר במלחמה מכיון שהעריך שאינו מוכן לקראתה, מדוע דירדר את היחסים עם ישראל למצב שבו היתה המלחמה בלתי-גמנעת?

במהצית הראשונה של שנת 1967 מצא נאצר את עצמו באחת מנקודות השפל הקשות של מנהיגותו. מאז ראשית שנות השישים הלך והתברר האופי השטחי והחולף של חלק מהשינוי המרשימים במחצית השנייה של שנות החמישים. בשלושת תחומי המבחן של מדיניות החוץ עמד בפשיטת רגל: בתגופתו לביסוס מנהיגותה של מצרים בעולם הערבי חלה נסיגה, ארה"ב התרחקה ממצרים וגם בשאלת הסכסוך עם ישראל עמדה המנהיגות בסימן משבר. נאצר היה זקוק בדחיפות למהלך דרמטי שיתן בידי שוב את התנופה ואת היוזמה החיוניים כל-יך לשיקום מעמדו-שלו ומעמדה של מצרים. במאי 1967 ניסה כנראה לחזור על מהלך מן הסוג שהפך כמעט לסימן

ישראל, כפי שהיא משתקפת במשבר של מאי-יוני 1967, חשוב להדגיש כי הפעולה לא נועדה מלכתחילה לחולל מלחמה. באמצע מאי היה עדיין נאצר משוכנע בעדיפות כוחה של ישראל, והכיר בכך שהמציאות הפוליטית אינה נשללה לעימות בהיקף מלא. בפעולה ראוותנית של הכנסת כוחות מצריים לסיני ניסה נאצר להשיג כמה מטרות בעת ובעונה אחת, וראה בכך סיכוי לשפר את מעמדו בכל שלושת תחומי המבחן של מדיניותו: המישור הבינערכי, הזירה הבינלאומית והקונפליקט עם ישראל. כל השיקולים האלה, יש להזכיר, היו תקפים לגבי מהלך מוגבל, הפיך (reversible), מרוסן וניתן לבקרה: מעין ה"תרגיל" של 1960 אך בקנה-מידה גדול יותר ובתוצאות משמעותיות יותר. מרבית השיקולים שהועלו עד כה, וכן הערכותי הבסיסיות של נאצר, כפי שהם מתקבלים מן המידע הקיים, אינם מצביעים על כוונה לחולל מלחמה בהיקף מלא עם ישראל. אולם, מה שנעזר להיות תרגיל מוגבל הפך למלחמה בהיקף מלא, ומעניין שזאת דווקא משום שעבד אל-נאצר זכה במהלכיו הראשונים להצלחה במידה גדולה בהרבה מזו שציפה לה בכל שלושת המישורים: בציבור הערבי הצליח נאצר להחזיר לעצמו תוך ימים ספורים חלק ניכר ממה שאיבד במשך השנים. יריביו המובהקים של נאצר בעולם הערבי נאלצו לא רק להצניע את יריבותם אלא, לפעמים, אף להצטרף אליו ולנסות בדרך זו ליהנות מפירווי תהילתו. הסורים צהלו, חוסיין טס לקאהיר, ואפילו פייצל נאלץ לברך בחצי-פה.

בזירה הבינלאומית נתגלתה רפיסותן של אירופה ו,המדינות הימיות", ואפילו ארצות-הברית הגיבה בהתערות רבה יותר מאשר צפוי היה. המערב הקרין לכל עבר את חולשת הרצון הפוליטי שלו, והזמין בכך את המשך ההתגררות. איש לא ציפה לגדולות מן האו"ם, אך חוסר-האונים וקוצר-הראות שהפגין תרמו אף הם להידרדרות.

הסובייטים נקטו, לפחות בשלבים הראשונים, במדיניות "ניצול ההצלחה" של הצעד המצרי. הדיווחים על רצונם במלחמה של ממש אינם מהימנים וקשה להניח שמהגיגיהם אכן חתרו לכך, אך בשלבים בהם נראה עדיין המצב ניתן לריסון ולבקרה, ניסתה ברית-המועצות להיבנות מן המהלכים של מצרים. נאצר זכה, באותו שלב ראשון, למחויבות סובייטית נוספת בהקשר של מאבקו בישראל, והסובייטים התקשו לחזור ולהשתחרר ממנה בשעה שהעניין יצא משליטתו של נאצר.

הישגים בולטים (כך לפחות הם נראו בסוף מאי) הצליח נאצר להשיג גם בשטח הקונפליקט עם ישראל. ההתקפה על סוריה, ותהיה המידה בה האמין עבד אל-נאצר בסבירותה אשר תהיה, ירדה מעל הפרק. ישראל התמקדה בהתרחשויות הצבאיות בגבול עם מצרים, וכמעט איבדה את העניין בפעולות הפדאיון ובסכנת ההטיה בגבולה הצפוני. ישראל הגיבה בשלב הראשון בעצבנות שפורשה כגילוי של חוסר ביטחון-עצמי, ובכמה מקרים אף בהתנהגות שנראתה כגובלת בדיכאון ובבהלה. הצלחותיו אלה של נאצר גררו אותו לשורה של צעדים פוליטיים וצבאיים, הכרוזות פומביות והתגרריות מחריפות והולכות. כל צעד כזה העמיק את המבוכה ואת תדמית חוסר-האונים אצל יריביו, וגיבש את ליכודו של העולם הערבי סביבו. כפי שבשלב הקודם היו הכשלונות במישור הבינערכי, בזירה הבינלאומית, ובקונפליקט עם ישראל בעלי משקל מצטבר והשפעה הדדית ביניהם, כך היו עתה ההצלחות. משקלן המצטבר העמיד את

עבד אל-נאצר, את מצרים ואת הערבים במקום שנראה כפסגת הישגיהם. ההצלחות היו כה סוחפות עד שנאצר לא יכול היה עוד להפעיל בקרה על תוצאותיהן. ריכוז הכוחות בסיני יצר לגבי ישראל איום שהיא התקשתה להשלים עם משמעותיותו גם אילו היו הכוחות המצריים נסוגים ביזמתם, ולאחר שחסימת הקצרים נתנה לישראל עילה פוליטית, משפטית ואסטרטגית לפעולה יזומה.

בשבעה ביוני עמד סגן נשיא מצרים זכריא מוחי אל-דין לנסוע לווינגטון וסגן נשיא ארצות-הברית יוברט המפרי עמד לצאת לקאהיר. ייתכן מאד שנאצר היה מוכן בשלב זה לשאת ולתת עם האמריקנים על עיסקה שבמסגרתה תסיג מצרים בהדרגה את מרבית כוחותיה מסיני ותסכים להעלים עין ממעבר סחורות ישראליות בקצרי טיראן. בתמורה לכך, היו אולי האמריקנים מחדשים את משלוחי החיטה ו,מוכרים" את כל העיסקה לישראל. הזאב היה יוצא שבע, וארצות-הברית היתה טוענת שהכבשה יצאה פחות או יותר שלמה.

נאצר היה טוען כלפי הערבים שנסוג הפעם, חלקית, משום שאינו יכול להילחם בארצות-הברית, והיה שומר בידיו חלק ניכר מהישגיו בעולם הערבי. מרחב התימרון שלו בין המעצמות היה מתרחב וישראל היתה מוצגת בעמדה פוליטית שהיתה מורידה אותה למדרגה של מדינת-חסות של ארצות-הברית. אלא שהמלחמה פרצה יומיים לפני הביקור המיועד. ישראל ירתה את הירייה הראשונה משום שלא היתה מוכנה להמיר סכנה מיידית ומוחשית בסכנה חמורה ממנה. נוכח הסכנה המיידית יכלה ישראל לגייס את משאביה כדי להיחלץ ממנה ואילו בטווח הארוך נוצרה סכנה של הידרדרות לקראת מבחן כוח בשלב מאוחר יותר, בתנאים פוליטיים, מוראליים וצבאיים שהיו כמעט בלתי-נסבלים מבחינתה של ישראל. ב-5 ביוני פרצה, אם כן, מלחמה שאיש מן המעורבים בה לא רצה בה.

לקחי המלחמה — האסכולה המצרית

החשובה והמעניינת מבין האסכולות השונות שקמו בעולם הערבי בעקבות התבוסה במלחמת ששת-הימים, היתה זו שפותחה על-ידי מצרים ואומצה בהדרגה על-ידי כמה מן הגורמים המרכזיים בעולם הערבי. בהשוואה להגדרות היעד והדרך שהיו מקובלות במישור האידיאולוגי עד מלחמת ששת-הימים, מתבססת האסכולה המצרית על תיקון של הגדרת היעד ("שחרור פלסטין"), ועל רביזיה של הדרך (מרכזיותו של המאבק המזויין והבלטת ההכרעה הצבאית); התיקון של הגדרת היעד שונה באופן מהותי הן מהאסכולה הגורסת העברה של "שחרור פלסטין" אל המישור הריטוריאלי, כפי שגרסה ירדן, והן מהאסכולה הקיצונית המתבססת על הציפיה, שהיתה מקובלת בציבור הערבי לפני מלחמת ששת-הימים, ל"שחרור" בעתיד המיידית של מעמד הבכורה המחייב של מצרים בעולם הערבי, אי אפשר היה לה לנטוש את היעד של "שחרור פלסטין" (כדרך שעשתה ירדן) גם אילו היו המצרים עצמם משוכנעים בצורך לעשות כן. משמעות נטישתו של היעד, אפילו תמורת נסיגה ישראלית שלמה, היתה עשויה להיות כי מלחמת ששת-הימים היתה לא רק ניצחון צבאי של ישראל בקרב אחד, בגדר נסיגה זמנית וחולפת, ("ג'סס ה"), אלא ניצחון היסטורי של הציונות במערכה רבת-השנים עם העולם הערבי. ניצחון כזה של הציונות

נאצר צופה בתמרונים מדבר

„שחרור פלסטין“ למישור הריטואלי — כדרך שנהגה ירדן — לבין ההכרה שאין להשיגו כיעד מייד, על-פי האסכולה המצ-רית. לכאורה, בשני המקרים אין רואים דרך מוגדרת בזמן להשגתו, ופועלים במישור הפוליטי להשגת יעדים מוגבלים הרבה יותר, אשר עיקרם נסיגה ישראלית מהשטחים שנכבשו ב-1967. אלא שכאן מסתיים הדמיון. הירדנים היו נכונים, לו היה הדבר תלוי בהם בלבד, לשלם מחיר פוליטי שמשמעו הממשי הוא חיסול הסכסוך וסגירת האופציה להמשך המאבק ההיסטורי; הם היו מוכנים לקבל הסדר שבסיסו הוא הכרה בכך שישראל והציונות הן תופעות של קבע. המצרים לא היו נכונים לשלם בחיסול הסכסוך (צ'לח) ולו תמורת נסיגה ישראלית, עמוקה ככל שתהיה. התנגדות זו ליתור על האופציה של המשך הסכסוך מוצגת לעיתים כעניין תיאורטי ורטורי. אולם במקרה של מצרים ניתן יהיה לראות את הדברים כך רק בהנחה שכל מרכיביו של ההסדר הפוליטי אינם מחייבים ואין בהם ממש. בה במידה שיש ערך למרכיבים הקונסטרוקטיביים של הסדרים פוליטיים, יש משמעות גם למגבלות המפורשות המוטלות על אותם מרכיבים מלכתחילה. המגבלה במקרה זה אינה נוגעת לעניין שולי אלא לנושא המהותי ביותר.

התווית הדרך

בהתווית תכנית הפעולה הפוליטית הגיעו המצרים, כאמור, להכרה בצורך לערוך רביזיה מקפת. עוד לפני מלחמת ששת-הימים לא היתה הנהגתה של מצרים שותפה לאמונה כי „שחרור פלסטין“ יושג במהלך צבאי אחד ומכריע. נאצר היה ער, עוד לפני המלחמה, למגבלות הצבאיות של מצרים ובעלות-בריתה, ולמגבלות המדיניות של חופש הפעולה שלה הנובעות מהתבססותה של ישראל כמדינה בת-קיימא. נאצר נגרר, כזכור, למלחמה במידה רבה משום שהציבור הפוליטי בעולם הערבי לא הכיר במגבלות אלה. בעקבות המלחמה שוכנע נאצר ביתר שאת בצורך להתחשב באותן מגבלות, והזעזוע של התבוסה שיכנע את הציבור הפוליטי הערבי באותו כיוון עצמו. מיד עם תום המלחמה עמד נאצר בפני הצורך לנסח אסטרטגיה חדשה למאבק עם ישראל, אשר תשתלב באסטרטגיה של מצרים במערכת הערבית. הוא היה מוגבל על-ידי תוצאות המלחמה, מצד אחד, והמחויבות העמוקה ליעדי המינימום (שהוגדרו לעיל) מצד שני. לנאצר היה ברור כי יעד-המינימום המידי צריך להיות ביטולם, או לפחות צימצום הדרסתי, של הישגי המל-חמה של ישראל וכי יעדים רחוקים יותר אינם ריאליים בעתיד המידי. כוחה הצבאי של מצרים, או כל צירוף כוחות ריאלי,

משמעו תבוסה לערבים שאינה מוגבלת למישור הצבאי או המדיני. מצרים היתה מוצגת — גם במקרה הבלתי ודאי שבו היתה מקבלת את כל השטחים שנכבשו מידה ואולי גם משיגה את השבתם של שטחים אחרים שנכבשו ב-1967 — כמי שמכרה את העניין הפלשתינאי והכלל-ערבי תמורת יתרון נוח פחות-חשובים ואנוכיים. נאצר למד דיו במאי 1967 על מידת המשיכה של רעיון „שחרור פלסטין“ בציבור הערבי, מכדי שייניה ביוני אותה שנה לעיראקים, לסורים ולפלשתינאים להיבנות ממה שניתן להפיק מכל אותו פוטנציאל. נטישת היעד לא התקבלה, איפוא, על הדעת. אולם גם המשכת הקו שנוקט לפני המלחמה נדחתה מסיבות טובות לא-פחות. המלחמה הד-גימה באופן דרמטי לא רק את חוסר-המצויאותיות שבקו זה, אלא בעיקר את הסכנה הכרוכה בהצגת היעד הסופי כבר-ביצוע במהלך צבאי אחד כיוצר מחויבות מן הסוג של זו שגררה את מצרים לאסון ב-1967 בניגוד לרצונה. כמו כן, ההצגה הגלויה של המגמה לחיסול ישראל עלתה לערבים ערב המלחמה באבדן דעת-הקהל החופשית וזו, מצידה, הטילה אילו-צים על אותן ממשלות דמוקרטיות שנטו לתמוך בקו מדיני נוח יחסית לערבים, לאחר המלחמה.

בעקבות המלחמה אימצו לעצמם המצרים קו מתוחכם ויעיל בהרבה. לשם הבנת קו זה יש לבדוק את הגדרת היעד בתחום האידיאולוגי הצרוף, וכמו כן את המחויבות הפוליטית שהת-קשרה להצגת היעד בדרך זו. היעד של „שחרור פלסטין“, הכרוך בחיסול מדינת ישראל ובאבדנה של הציונות, הועבר מן המישור המידי אל העתיד הרחוק יותר (אך לא למישור הרי-טואלי). הדימוי האופייני ביותר לתפיסה זו היא הצגת „הפלישה הציונית“ כחוליה נוספת בשרשרת ההיסטורית של „הפלישה הטטרית“, והפלישה הצלבנית“. הדימוי „הצלבני“ של הציונות הופיע באידיאולוגיה הערבית בצורות שונות, מאז ראשית ההתיישבות הציונית בארץ-ישראל, ועד אל-נאצר עצמו הש-תמש בו לעיתים, לפני מלחמת ששת-הימים ואחריה. עיקרי התפיסה הם אלה: העולם הערבי סבל משלוש פלישות גדולות — הפלישה הטטרית (המונגולית), הפלישה הצלבנית והפלישה הציונית (שהיא האכזרית מכולן). שלושתן התחוללו על-ידי גורמים שאין להם דבר עם האיזור. לשתי הפלישות האחרונות היתה עילה דתית או אידיאית, אך למעשה לא היו אלה אלא פלישות „אימפריאליסטיות“. הפולשים התבססו, בעיקר בפלס-טין, למשך זמן ארוך (70—80 שנה) ונוצר הרושם שזוהי, כביכול, תופעה של קבע — אך לא כך הדבר. בשני המקרים הראשונים בא קיצה של הפלישה על-ידי התלכדותן של מצרים וסוריה וכך יהיה גם במקרה של הפלישה הציונית. דימוי זה מאפשר צמידות אל היעד מחד-גיסא, וחופש תמרון מסוים בדרך אליו מאידך גיסא. הוא אינו יוצר מחויבות להשיג את המטרה הסופית בעתיד המידי או אפילו בדור הנוכחי, אך יש בו משום הטלת וטו על חיסולו של הסכסוך. לפיכך, מקבלת על עצמה האסכולה המצרית במישור של קביעת היעד, להימנע מהסדר שיהיה בו משום ויתור בלתי חוזר על החתירה להשגתו בעתיד. במסגרת „תורת השלבים“ (שתפורט בהמשך) אין הת-חייבות מוגדרת בזמן או בשיטה בדבר השגת היעד הסופי, אך מועמקת המחויבות שלא לשלם מחיר פוליטי שמשמעו הסתפקות בהישגיו של השלב הראשון והשלמה עם הנתור. בהקשר זה ראוי להדגיש את ההבדל בין העברת החזון של

השני אלא משום היצמדות טקסית אל יעד שנוגח זה מכבר — בין משום שהערבים הגיעו למסקנה כי אינו ראוי למאבק, ובין משום שלמדו שאינם יכולים לגרום שיהיה בהישג ידם בעתיד הרחוק יותר. ההנמקה השניה (לראשונה אין, למעשה, אחיזה משמעותית) משמעה השלמה מאונס ובלא-חמדה עם עובדה קיימת שאינה ניתנת לשינוי בעתיד הנראה לעין, ונכונות לבנות את המדיניות הערבית על בסיס ההנחה שעובדה זו לא תשתנה לפני, "אחרית הימים". (להנמקה זו יש כנראה תומכים בעולם הערבי ועדויות רבות מצביעות על כך שהממסד בירדן התקרב לתפיסה זו).

גישתה של מצרים נעה, כאמור, בטווח הרחב המשתרע בין שתי התפיסות האלו. עמדותיה של מצרים יוגדרו באופן אופרטיבי יותר רק אם וכאשר יושג השלב הראשון, והן תושפענה בצורה מכרעת ממאזן הכוחות הפוליטי והצבאי, האזורי והכללי, שיתקיים באותה עת. מצרים רואה, עם זאת, חשיבות עליונה לכך שהאופציה לגשת לשלב השני תישאר פתוחה, כלומר: ייתכן כי לא ניתן להשיג את היעד בדור הנוכחי, ייתכן שיידרשו לכן חמישים שנה ויותר, אך יש להוריש לדורות הבאים מצב שבו האופציה עדיין פתוחה. ניתן לסכם, איפוא, את מדיניותה של מצרים מאז מלחמת ששת-הימים כניסיון לבטל את הישגי המלחמה של ישראל (ובעיקר נסיגה לגבולות שהיו קיימים לפנייה), מבלי לשלם מחיר פוליטי כזה שיסגור, הלכה למעשה, את הדרך בפני המשכת המאבק ל"שחרור פלסטין", ולו גם במועד בלתי-קבוע ובנסיבות בלתי-ידועות.

תכנית הפעולה של מצרים — הלכה למעשה

תיאורה של הדרך בה בחרה מצרים ללכת מציג בעיה מתודולוגית. כדי להבהיר מערכת מורכבת מאד של שיקולים, נוה להציג את התהליך של גיבוש המדיניות כאילו היה מדובר במערכת שיטתית ועקבית אשר כל מהלכה תוכננו מראש כדי לחולל תוצאות צפויות. לצורך זה מוצג טווח האלטרנטיבות שעמדו בפני מקבלי-ההחלטות, באופן המביא בכפיפה אחת את אלה שנדונו קרוב לודאי ברצינות, עם כאלה שנפסלו כנראה מלכתחילה. הבחירה בין האלטרנטיבות נראית בתיאור כזה כהליך שיטתי של בדיקה והעדפת המהלכים המשרתים בצורה הטובה ביותר את היעד. אולם שיטת ניתוח כזו יוצרת עיוות מסויים. תהליך קבלת ההחלטות מושפע משורה ארוכה של גורמים בלתי-רלבנטיים והתפתחויות בלתי-חזויות, וזאת גם במערכות פשוטות הרבה יותר. מיגוון האפשרויות המעשיות מצומצם בדרך-כלל הרבה יותר ממה שנוטים להניח. הבחירה ביניהן מושפעת מגורמים שאחרי חלק מהם אין בידינו לעקוב, ולעיתים קרובות מאד נוהל קו מדיני מסוים הצלחה או כישלון מסיבות שהנוגעים בדבר לא שיערו מראש. מאמר זה נכתב תוך מודעות למגבלות אלו. ולעובדה שהמידע המלא הדרוש לדין כזה אינו בידינו. מספר הדרכים האפשריות להשגת היעד דים כפי שהוגדרו לעיל, שעמדו בפני מצרים אחרי תבוסתה ב-1967, היה מצומצם מאד. חלק מהן, וביניהן כאלה שזכו לדיון ציבורי נרחב, נדחו על הסף.

● פיתרון צבאי יי. המושג "פיתרון צבאי", ששימש הרבה את הדיון הציבורי במצרים, הובן לעיתים כפשוטו והוצא מהקשרו. "הפיתרון הצבאי" הועמד לפעמים כהיפוכו של "הפיתרון המדיני", כאילו היה מדובר בשתי שיטות נוגדות

לא היה צפוי להספיק אפילו להשגת השטחים שנכבשו במלחמה ובודאי לא ל"שחרור פלסטין". המלחמה הביאה לנסיגה גדולה במעמדה הפוליטי של מצרים בזירה הבינלאומית וביכולתה להנהיג את העולם הערבי, ולפיכך גם דרכים לא-צבאיות להשגת היעדים נראו פחות ריאליזם מאשר אי-פעם בעבר. הצגת "שחרור פלסטין" כיעד מיידי, למרות שאין כל דרך להשיגו בטווח זה, היו מותרות שעיראק (ואפילו סוריה) יכלו אולי להרשות לעצמן, אך לא מצרים. מסקנתה הבלתי-נמנעת של הערכה זו היתה אימוצה של קונספציה דו-שלבית החווה בשלב ראשון נסיגה ישראלית לגבולות שביתת-הנשק, ודחיקתו של "שחרור פלסטין" לשלב השני. מרחב התמרון שאימוצה של תפיסה זו איפשר למצרים נגזר ממידת הריאליזם של השלב השני, וממחירו של השלב הראשון. על-פי תפיסה זו העמידה מצרים לעצמה יעד מיידי ואופרטיבי המכוון להשיג את ביטוח-לם, במידת האפשר, של הישגי המלחמה של ישראל, תוך הקפדה שלא לסגור את האופציה של "שחרור פלסטין" במועד ובררך שאינם מוגדרים באופן אופרטיבי ומחייב.

השלב הראשון, שהתמקד בהשגת נסיגה לגבולות הארבעה ביוני, כונה בשם, "חיסול תוצאות התוקפנות". המונח בנוי על הטיעון כי תוקפנות מוגדרת במישור הבינלאומי כפשע, ותוצאתה כמלקוח-שוד. כשם שתמורת החזרת המלקוח אין השודד זכאי לדרוש תמורה ומתן תוקף חוקי בדיעבד לפשעיו הקודמים, כך אין ישראל זכאית לתמורה מדינית משמעותית והכרה בחוקיות קיומה עבור נסיגתה מן השטחים שכבשה במעשה של תוקפנות. השלב השני כונה בשם, "השבת הזכויות החוקיות של עם-פלסטין במולדתו", או גירסות קרובות למושג זה. הניסוח שנבחר מדגיש כי מדובר בזכויות-הומניטריות של פליטים על מולדתו, ולא בזכויותיהם האישיות-הומניטריות של פליטים על רכושם. אשר למשמעותו של המושג, הרי נאצר השאיר מידה מצומצמת, אך חשובה, של גמישות ביחס לפירוש: בעוד שבציבור הערבי התקבל המושג, כמעט בלא יוצא-מן-הכלל, כזהה ל"שחרור פלסטין" (דהיינו — חיסול ישראל) על-ידי החזרת המולדת הפלסטינית לעם הפלסטיני, הרי ההתבטאויות הפוליטיות של מדינאים מצריים השאירו מידה מסוימת של מרחב לפרשנויות תמורות פחות. נאצר עצמו דיבר לפעמים על "הזכויות החוקיות של הפלסטינים" באופן שלא סתר בהכרח את קיומה של מדינת ישראל. השלב השני לא הוגדר, כאמור, באופן מחייב מבחינת העיתוי או הדרך. העיקר היה שמירתה של עצם האופציה פתוחה. באיזו מידה נתפס השלב השני כשלב אופרטיבי וריאלי זו שאלה שקשה לענות עליה בצורה חד-משמעית, גם משום שהיא עמומה בתפיסותיהם של מקבלי-ההחלטות והציבור הפוליטי המתוחכם בעולם הערבי. ניתן להגדיר את העמדה הדומיננטית במצרים כמצויה אי-שם בטווח הרחב המשתרע בין שתי תפיסות אשר לכל אחת מהן אין, כנראה, אחיזה רבה:

□ השלב השני כ,מעטפה במגירה": לפי תפיסה זו השלב השני מתבטא בתכנית פעולה מוגדרת באופן אופרטיבי ומפורטת למהלכים מדיניים וצבאיים, שתוצאה אל הפועל עם השלמת השלב הראשון או בכל מועד מוגדר אחר. אין כל עדות, ישירה או עקיפה, לקיומה של תכנית פעולה כזו, והדעת נותנת שאינה קיימת.

□ השלב השני כריטואל ריק: לפי תפיסה זו אין בשלב

להחזרת השטחים שנכבשו ב-1967: או שישוחררו על-ידי הכרעה צבאית במלחמה בין ישראל לערבים, או שישאל תיסוג מהם בעקבות לחצים מדיניים. פיתרון צבאי, במונח זה, כנראה לא נשקל ברצינות על-ידי הנהגתה של מצרים. התייחסות לפיתרון כזה במצרים נעשתה לצרכי תעמולה או שהופצה על-ידי עיתונאים שלא הבינו את מגבלותיה הבסיסיות של ארצם. משקיפים רציניים, כמו מוחמד חסניין הייכל, השתמשו אמנם במונח, אך הבהירו היטב שכוונתם לעניין שונה בתכלית. הנהגתה של מצרים הכירה עוד לפני המלחמה במגבלותיה הצבאיות בהתמודדות כוללת עם ישראל. המלחמה העמיקה הכרה זו, ויצרה מציאות צבאית שבה היתה עליונותה הצבאית של ישראל ברורה יותר מאי-פעם. לפעולה הצבאית נועד תפקיד מכריע כמחוללת תפניות מדיניות ותו לא. צמרת המשטר והפיקוד הגבוה של הצבא לא הישלו את עצמם לגבי יכולתו של הצבא להחזיר את השטחים בדרך של הכרעה צבאית על ישראל. „מלחמת ההתשה“ — כפי שעוד יוסבר, אינה מפריכה טיעון זה אלא מאששת אותו.

● „פיתרון דיפלומטי“. מושג זה, השאול מן המינוח של הייכל, גם הוא לא נתפס כאמצעי שבכווחו לחולל „פיתרון“ בפני עצמו. בידודה של ישראל במערכת הכללית והפעלת לחצים עליה באמצעות המוסדות הבינלאומיים ודעת הקהל, נראו כמאמץ-מסייע בלתי-מבטל. עיקר חשיבותו של תהליך זה היה במתן תוקף חוקי המהלכה של מצרים אך השפעתם הממשית המיידית על יכולתה של ישראל להחזיק בהישגיה — הוערכה כשולית. כמו-כן היה „פיתרון דיפלומטי“ כרוך בויתור רים מרחיקי-לכת לישראל שנאצר לא היה מוכן לקבל.

● הסדר נפרד. מצרים יכולה היתה להשיג נסיגה יש-אלית מכל חצי-האי סיני מיד אחרי מלחמת ששת-הימים. ממשלת ישראל הציעה למצרים, באמצעות ארצות-הברית, נסיגה שתתבסס על הגבול הבינלאומי תמורת פירוז השטח וחתמת חוזה שלום. הסדר כזה, הכרוך בהסתלקותה של מצרים מאחריותה לגורלם של הגדה המערבית, ירושלים וזכויות עם פלסטין, משמעו נטישת מעמד הבכורה של מצרים בעולם הערבי, משמעו הסכמה לזלזול תמורת חלק מן השטחים, בעוד שאפילו תמורת כל השטחים לא היתה מצרים גכונה לשלם מחיר כזה. נאצר לא רק דחה את הצעותיה של ישראל אלא אף טרח להזכיר זאת חוזר והדגש בנאומו.

● „הפיתרון המדיני“. נאצר הגיע, כנראה מייד אחרי המלחמה, למסקנה כי מגבלות כוחה והסייגים המדיניים שקיבלה מצרים על עצמה לא יאפשרו לה התקדמות לעבר יעדיה במסגרת המערכת המזרח-תיכונית בלבד. הוא גיבש את המסקנה כי ארצות-הברית מחזיקה בידיה את המפתח ל„חיסול תוצאות התוקפנות“. „העולם השלישי“ יכול לגרום לישראל טרדה, אירופה יכולה לגרום לה קשיים, ברית-המועצות יכולה לאיים על ישראל ישירות או באמצעות סיועה למדינות ערב, אך ארצות-הברית יכולה לאזן טרדות, קשיים ואיומים כאלה אם תמצא לנכון, והיא בלבד יכולה להפעיל לחצים על ישראל באופן אפקטיבי. עבד אל-נאצר בחר, לכן, לגייס את כל האמצעים שעמדו לרשותו כדי להביא את ארצות-הברית להפעלת לחצים על ישראל לנסיגה מלאה בלא זלזול. השגת היעד הזה, תוך שילוב של אמצעים פוליטיים ומהלכים צבאיים מבוקרים, היא תמציתו של „הפיתרון המדיני“.

הדגם שעמד לנגד עיניו של נאצר, והוא אף ציין זאת במפורש, היה ההסדר שכפתה ארצות-הברית על ישראל בעקבות מבצע „קדש“: נסיגה מוחלטת מכל כיבושיה, ותמורה פוליטית מזערית בדמותו של הסדר רופף המבוסס על „הבנות“. נאצר למד במהרה כי התנאים השתנו מאד מאז 1957. ארצות-הברית ראתה אמנם את ההסדר כמתבסס על נסיגה ישראלית מלאה-למעשה, אך עמדה בתוקף על תמורה פוליטית משמעותית. היא הניחה כי התמדת הקונפליקט משרתת את האינטרס הסובייטי, קושרת את ארצות ערב העיקריות לברית-המועצות ומעמיקה את חדירתה עד לסכנה של מעורבות ישירה של כוחות סובייטיים. דרך ההסדר, לעומת זאת, מצריכה מעורבות אמריקנית פעילה, בהיותה הגורם היחיד היכול להשפיע על שיקוליה של ישראל בכיוון ובמידה הדרושים לערבים. בעייתו של נאצר היתה, אם כן, לשכנע את הגורם היחיד היכול להשיג נסיגה ישראלית בלא זלזול, ארצות-הברית, לכפות הסדר כזה על ישראל למרות שהאינטרסים האזוריים של גורם זה מכתיבים הסדר פוליטי משמעותי יותר. יעד זה לא נראה היה קל להשגה. איום במערכת תעמולה נגד האינטרסים האמריקניים, או העמקת הקשרים עם ברית-המועצות במקרה שארצות-הברית לא תיענה לתביעה המצרית, לא היה בהם כדי לכפות על ארצות-הברית להתאים את מדיניותה לזו של מצרים. היענות אמריקנית כזו היתה מביאה ממילא לכך שהציבור הערבי היה מייחס, כמו ב-1957, את נסיגת ישראל לסיוע הסובייטי, והתמדתו של הסכסוך, שתנבע מכך שלא יושג זלזול, היתה קושרת ממילא את מדינות ערב לברית-המועצות. נאצר הגיע למסקנה שעל מנת להביא את ארצות-הברית להפעלת לחצים על ישראל ברוח היעדים של מצרים, עליו לאיים על האינטרס הכללי העליון של ארצות-הברית שהוא הרצון למנוע הסתבכות העלולה להוליקה אל סף העימות עם ברית-המועצות, ובו בזמן להחליש את כושר עמידתה של ישראל ולהגביר את תלותה בארצות-הברית. למטרה זו נועדה מלחמת ההתשה, ולפי ההישגים בתחום זה יש לשפוט את תוצאותיה.

מלחמת-ההתשה

לאחר שנאצר הצליח לשקם את כוחותיו במידה שנראתה לו מספקת להשגת אותו יעד מוגבל (מבחינה צבאית), החל ב„מלחמת-ההתשה“. בשלביה הראשונים של המלחמה הצליחה מצרים להביא לידי ביטוי את יתרונה הכמותי בארטילריה ואת רגישותה הנמוכה-יחסית לאבידות בנפש. נסיונות חוזרים של צה"ל להרתיע את המצרים מהמשך המלחמה באמצעות פגיעה באובייקטים אסטרטגיים וכפיית הצורך לפנות את ערי התעלה, לא הצליחו להביא את קיצה. ביולי 1969 הוכנס חיל-האוויר הישראלי למערכה כ„ארטילריה מעופפת“. הוא פגע בצורה קשה בכוח הלוחם ובמערך העורפי של הצבא המצרי, ומוטט במשך המחצית השנייה של אותה שנה באופן שיטתי את מערכת ההגנה נגד מטוסים של מצרים. המלחמה הקשתה מאוד על ישראל, ואבדותיה המצטברות יצרו בקיעים בהרגשת הביטחון-העצמי האופטימי שרווחה מאז סיומה של מלחמת ששת-הימים. לעומת זאת, הלכו ורבו הסימנים לכך שמהלכה הצבאיים של המלחמה לקראת סוף שנת 1969 וראשית שנת 1970 מוליכים ליצירת מצב בלתי-נסבל למצרים. כל אותה עת עשו הסובייטים מאמצים ניכרים למנוע מפולת מן הצבא המצרי. ספק אם

הסובייטים הם שדחפו את המצרים למלחמה, אך גם לו רצו למנוע אותה ספק אם היו יכולים להופיע כמי שמנעו את מצרים מלהשיג את „חיסול תוצאות התוקפנות“ בדרך צבאית, אחרי שהסובייטים נכשלו בהשגת משימה זו בדרך המדינית. מכיוון שהמלחמה פרצה, היו הסובייטים מחוייבים למנוע את התמוטטותה של מצרים כדי לשמור על אמינותם. מאמציה של ברית-המועצות התבטאו במשלוחים גדולים של ציוד צבאי, באספקת סוגי נשק מתוחכמים יותר, ובהעמקת השתתפותם של היועצים והמומחים הסובייטים במצרים.

בראשית שנת 1970 הצליחה ישראל לנטרל את מערכת ההגנה נגד מטוסים של מצרים, ולהשיג חופש פעולה כמעט מלא בשמיה. חופש פעולה זה איפשר כתישה שיטתית ויעילה של הכוחות לאורך התעלה, ואת „הפצצות העומק“ של מתקנים צבאיים ומטרות אסטרטגיות בעומק שטחה של מצרים. ישראל עמדה על סף השגת מטרותיה במלחמה שנכפתה עליה: לגבות מן המצרים תמורת המשך המלחמה מחיר שבו לא יוכלו לעמוד לאורך זמן. בנקודה זו חל מפנה איכותי במעורבות הסובייטית. כאשר עמדה מצרים בפני סכנת תבוסה והתמוטטות, נחלצה ברית-המועצות למאמץ סיוע מסיבי כדי למנוע מפולת. הסיוע כלל בניה מחדש של מערכת ההגנה נגד מטוסים של מצרים: סגל סובייטי לקח על עצמו בהדרגה את האחריות לחלק ניכר ממערך הגילוי, השליטה והבקרה; טייסים סובייטים השתלבו במשימות היירוט; וצוותים סובייטיים איישו, לפחות לתקופת-מה, את הטילים החדישים (סאם-3). עצם העובדה שברית המועצות לקחה על עצמה אחריות זו, הכניסה למלחמה שיקול יוקרה בעל משמעות כללית: אם מערך ההגנה הצפוף שניכנה סביב קאהיר היה דמוי המערך המגן על מוסקבה, תוכנן על-ידי אותו הגנרל, הורכב מאותו ציוד, אויש בחלקו על-ידי כוחות סובייטיים, הרי שחדירת פאנטום ישראלי לקאהיר דרך אותה מערכת משמעה שמפציץ אמריקני יכול, לכאורה, לחדור למוס-קבה. המעורבות הסובייטית המסיבית הכבידה על חיל-האוויר של צה"ל במאמציו להמשיך ולעשות את המלחמה בבלתי-נסבלת עבור מצרים. הנוכחות הסובייטית נתנה חסות לעומק המצרי בפני התקפות ישראליות. תחת לחץ התקדמותה של מערכת ההגנה נגד מטוסים אל עבר התעלה, החל צה"ל לשלם (החל ב-30 ביוני, 1970) מחיר ניכר במטוסים והשימוש בחיל-אוויר שוב לא היה מכשיר הכרעה זול. כדי להשיג תוצאה זו הפעילה ברית-המועצות אמצעים בכמות ובאיכות שרק מעצמת-על יכולה להרשות לעצמה. תהליך זה, לו היה נמשך ומצליח, היה כופה על ישראל, יחד עם מגבלות אחרות שנבעו מהנוכחות הסובייטית, מלחמה ממושכת בתנאים שהיו עלולים להוליך לשחיקה מסוכנת של כוחה הצבאי והמוראלי.

באביב הגיעה מעורבותה הישירה של ברית-המועצות למקדים שהעמידו את ארצות-הברית בפני ברירה בין שתי אפשרויות בלתי מתקבלות: להניח לישראל להגיע למצב בלתי-נסבל מבחינה צבאית בשל העמקת המעורבות הסובייטית, או להיכנס למעורבות מאזנת לצידה של ישראל. האפשרות הראשונה לא יכולה היתה להתקבל בעיקר משיקולים גלובליים, והשניה היתה בלתי-אפשרית במיוחד בשעה שהטראומה הווייטנאמית בארצות-הברית היתה בשיאה. מלחמת ההתשה הביאה, איפוא, איום על האינטרס האמריקני הראשון במעלה: מניעתו של קיטוב העלול להידרדר לעימות ישיר עם ברית-המועצות. כדי

להימנע מן הצורך להידרדר לאחת משתי האפשרויות הבלתי-רצויות שהוזכרו, היתה ארצות-הברית צריכה להביא את המלחמה לידי סיום. ישראל לא היתה מעוניינת במלחמה זו מלכתחילה, ולא היתה בידה היכולת להפסיקה. המפתח היה בידי של נאצר. המחיר שדרש תמורת נכונותו להפסיק את האש, היה אימוצה בפומבי על-ידי ארצות-הברית של תכנית פעולה אשר במסגרתה תידרש ישראל לנסיגה מלאה, למעשה, ללא התפיסות היסטורית בין הערבים לישראל. „יוזמת רוג'רס“ מחודש יוני 1970 התקרבה, ככל שיכול היה נאצר לצפות בתנאים שהיו קיימים אז, לתכנית פעולה כזו. היא נועדה להביא את הצדדים למלחמה, „להפסיק לירות ולהתחיל לדבר“, ולדון עם יארינג במסגרת שהתבססה למעשה (אם כי לא להלכה) על עיקריה של „תכנית רוג'רס“ של אוקטובר-דצמבר 1969. חומרתה של תכנית זו בכמה הבטחות אישיות חשובות של הנשיא ניקסון לראש ממשלת ישראל, אך תפיסתה של אותה תכנית עמדה גם ביסוד ההסדר שחזו האמריקנים בסוף 1970.

נאצר לא יצא, איפוא, מ„מלחמת ההתשה“ בידיים ריקות. כאשר בוחנים את הישגיהן של המלחמה והמדיניות שממנה נגזרה על רקע מצבה של מצרים בסוף מלחמת ששת-הימים ולאורן של המגבלות שהטילה מצרים על עצמה (מסיבות שפורטו לעיל), קשה לראות כיצד יכול היה נאצר להשיג הרבה יותר ממה שהשיג. מעל לכל, הוא הצליח להביא את הגורם היחידי אשר יכול היה לחחוץ על ישראל באופן אפקטיבי לאימוצה של תכנית פעולה שנועדה להביא את ישראל להסדר הדומה למדי לתפיסה של מצרים. אולם, כאשר בוחנים את הצלחתה של „מלחמת ההתשה“ מול הציפיות שעוררו סיסמאות-תיו של נאצר, ובראשן הבטחותיו הפומביות, „להחזיר בכוח את אשר נלקח בכוח“, אין ספק שיש לראותה ככישלון. למעלה מזאת, אף תכנית הפעולה שאומצה על-ידי ארצות-הברית התמססה מיד לאחר מכן תוך התגבשותו של מצב נוח לישראל אל וקשה למצרים. אבדן התנופה המדינית והתבססותו של מצב ה„לא-מלחמה ולא-שלום“ זמן קצר אחרי הפסקת האש מצביעים אף הם על המגבלות הפנימיות של ההישג המצרי. מצב זה נשאר בתוקפו עד למותו של נאצר ובשנים הראשונות של יורשו. כישלון זה היה קשור במידה רבה בנתונים האובייקטיביים בהם מצאה מצרים את עצמה אחרי מלחמת ששת-הימים, אך מבחינה אחת, מרכזית מאוד, הוא גם תולדת אישיותו של נאצר ודרכו המדינית. בחינת השאלה בפרספקטיבה שנתקבלה לאחר מלחמת יום-הכיפורים מעלה שאת המפנה הקריטי בעמדתה של ארצות-הברית ניתן היה, כנראה, להשיג רק על-ידי מיצויה המלא של הדרך אשר בנחיצותה השתכנע נאצר אחרי מלחמת ששת-הימים: דרך המשלבת איום צבאי בדמות מלחמה בהיקף מלא, ופיתוי מדיני בדמות נכונות מצרית לפניה של מה אל עבר ארצות-הברית אחרי המלחמה, על חשבון יחסיה עם ברית-המועצות (למרות שהללו עשו את המלחמה לאפשרית). יצירת איום צבאי גדול, זמן כה קצר לאחר התבוסה ב-1967, היתה אולי מעבר להישג ידו של כל מנהיג מצרי, אך לפחות את הפיתוי המדיני ניתן היה להציע. נראה שנאצר, הכוהן הגדול של המאבק נגד „האימפריאליזם האמריקני“, לא היה מסוגל להרחיק לכת עד לאימוצה וביצועה השלמים של מדיניות כזו.